

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Христо Иванов Етрополски
върху дисертационния труд за присъждане на научната и образователна
степен
„ДОКТОР“

на тема „Стенописите от XV век в манастира „Св. Прохор Пчински“ и
църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха „Орлица“. Техника, технология и
реставрационни проблеми.“

с автор Милан Михайлович

Представения ми за рецензиране научен труд, е в обем на основното книжно
тяло от 154 страници, приложение I със 183 фигури, приложение II със 73 фигури и
протоколи от анализите, приложение III с 24 фигури, графична документация както
и автореферат от 38 страници.

Дисертационния труд е реализиран във **въведение, 3 глави с под-заглавия,
заключение и използвана литература.**

Въведението е използвано от автора да постави проблема на своето
изследване в контекста на историческата действителност на XV век, като крайно
неблагоприятна за създаването и развитието на изкуство, в частност на стенна
живопис.

Запазени са много малко на брой обекти, по-скоро фрагменти от тях.

Тук е избран обекта на изследване и е формулирана основната цел
**„Цялостно изследване стенописите от XV век в манастира „Св. Прохор
Пчински“ и църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха „Орлица““.** За
изпълнение на тази цел са поставени 6 задачи.

За разработване на дисертационния труд е направен обстоен литературен
обзор, основната част от който е реализиран във въведението, а отделни части от
него са използвани в анонса на трите глави на изследването. Разгледани са 116
заглавия от които 106 на кирилица (български и сръбски), 10 на латиница и 4 броя
архивни материала.

Глава първа . Много подробно са разгледани стенописните ансамбли от
втората половина на XV век, на територията на средновековна България и Сърбия,
на фона на превземането на териториите с православно население на Балканите от
Османската империя.

Манастирът „Св. Прохор Пчински“, е основан според преданията през XI век,
а се споменава за пръв път през 1503 година. Манастирската черква е описана като
сложен архитектурен комплекс изграден около параклиса с мощите на Св. Прохор
Пчински. Запазени са части от старата черква от XIV век преизписана през XV век.
През 1898 година, са извършени мащабни строителни дейности, при които се
унищожават голяма част от средновековния храм.

Метоха „Орлица“, с черквата „Св. ап. Петър и Павел“ се споменават за пръв

път в грамотата на цар Иван Шишман от 1378г . В средата на XV век, черквата е разрушена и най-вероятно е изградена на ново през 1478г. (според възрожденски надпис), като през 1491 е изписана. Според запазения надпис в предверието от 1863 г , повредените изображения са преизписани, а запазените поправени.

В тази глава подробно са описани съхранените стенописи от XV век в двете черкви и е направен сравнителен анализ между тях. Показани са общи стилови особености на стенописите, в подкрепа на тезата, че са изпълнени от едно художествено ателие.

Глава втора ни запознава с „Техниката и технологията на стенописите от XV век в манастира „Св. Прохор Пчински“ и църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха „Орлица““.

Извършен е един много подробен анализ на изследванията на средновековната техника и технология на живописиста на територията на България като се прави заключение, че в повечето случаи използваните материали са сходни, пигментите са основно земните (охра, червени, зелени, сиени, умбри), както и цинобър, минимум азурит ултрамарин, малахит костна и растителна черна. Неорганичните свързватели са вар, а органичните казеин и яйце. Технологията се характеризира със смесена техника, започва се живописването на мокра мазилка, а се довършва с органичен свързвател.

Изследванията в тази насока на средновековните стенописи на територията на Сърбия са по-малко и направените от автора разработки са много важни за обогатяване на знанията за използваните материали и методи от този период.

За изясняване техниката и технологията на стенописите от черквата „Св. Прохор Пчински“ са използвани: **а** не деструктивни методи за заснемане на стенописите; **б** деструктивни методи за изследване на мазилките и живописния слой.

Вземането на пробите е направено аналитично, щадящо оригинала и достатъчно представително за научното изследване.

Черквата „Св. Прохор Пчински“ е еднокорабна, едноабсидна постройка. Градежът е от ломен камък, слепен с варов разтвор с пълнител едри камъчета.

Мазилката е еднослойна варова с пълнител слама и инертен материал с дебелина от 1 до 3 см. Нанесена е върху стара мазилка от XIV век с подобна характеристика. Инертният пълнител е пясък и мраморно брашно, съдържа и глинести материали от групата на илита (най-вероятно не добре промит пясък) .

Анализите на пигментите дават следните резултати:

Жълти	– жълта охра $Fe_2O_3 \cdot nH_2O$
Червени	– железнооксидни червени Fe_2O_3 , цинобър HgS и минимум Pb_3O_4
Зелени	– зелена земя, медна зелена (малахит)
Сини	– не са изследвани поради невъзможност да се вземе проба
Кафяви	– сиена печена
Черни	– растителна черна
Бели	– варова бяла $CaCO_3$

В състава фигурират пигменти характерни за средновековието и потвърждават резултатите от по-стари анализи. Използвани са следните пигментни смеси:

1. жълти – жълта охра + железнооксидна червена
– жълта охра в чист вид
2. розови – цинобър + варова бяла
– железнооксидни пигменти + варова бяла
3. червени – железнооксидна червена + миниум
– цинобър + варова бяла
4. кафява – жълта охра + железнооксидна червена + черни
– сиена печена
5. зелени – медна зелена + варова бяла
– зелена земя + черна
6. сиви – варова бяла + черна

Стратиграфията на живописния слой показва че е изграден многослойно – характерно за темперната техника. От изследваните проби не се забелязват участъци в които е работено „на мокро“, но изображенията най-вероятно са започнати на мокра или полу-суха мазилка тъй като се забелязва графия (снимки в коса светлина).

Изследванията на свързателя чрез инфрачервена спектроскопия доказва наличието на яйчен жълтък.

Техниката се определя като яйчна темперна.

Стенописите в черквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха „Орлица“ са реставрирани през 1983 г. от реставратора Иван Иванов. За тях има изключително пълна документация, за което трябва да благодарим на нашия колега.

Дисертантът е извършил и свои изследвания за проверка на вече известните резултати. Използвана е същата методика на не деструктивни методи на заснемане и деструктивни методи за изследване мазилките и пигментите. За пигментите не е използван рентгеноструктурен анализ (прахова дифракция), който беше успешно прилаган при изследването на другия обект.

Черквата „Св. ап. Петър и Павел“ представлява еднокорабна, едноабсидна постройка. Градежа на черквата е от масивни речни камъни, слепени с варов разтвор с едри камъчета.

Мазилката е двуслойна – първия с по-едри камъчета за изравняване на градежа, втория значително по-фин съставен от вар нарязана слама и инертен пълнител. Структурния анализ показва преобладаващ калцит, глинести минерали и силициев пясък.

Използвани са следните пигменти:

Жълти	– жълта охра $\text{Fe}_2\text{O}_3 \cdot n\text{H}_2\text{O}$
Червени	– железнооксидни червени Fe_2O_3 , цинобър HgS и миниум Pb_3O_4
Зелени	– зелена земя
Сини	– азурит $2\text{CuCO}_3 \cdot 2\text{Cu}(\text{OH})_2$
Кафяви	– сиена, умбра
Черни	– растителна черна
Бели	– варова бяла CaCO_3

В анализа, авторът отбелязва, че не е открит малахит който е бил доказан от Иван Иванов, но при тези анализи не е използван рентгеноструктурен анализ, с който малахита беше открит през 1983г.

Пигментните смеси са характерни за средновековните зографи, като в повечето случаи са използвани два компонента.

Много подробно (6 аншлифа) е изследвана стратиграфията на живописния слой. Забелязана е многослойно изграждане на формата.

Инфрачервеният анализ на свързателя показва спектри по-близки до казеина, отсъстват характерните спектрални ивици на мазнините съдържащи се в жълтъка.

Сравнителния анализ показва, че стенописите са изпълнени с материали характерни за средновековието. В черквата „Св. Прохор Пчински“ имаме смесена техника и темпера изпълнена със жълтък. При стенописите в „Св. ап. Петър и Павел“ изпълнението е с казеин. Мазилката в първия обект е еднослойна във втория обект двуслойна, груба и по-фина. Съдържанието на глинести минерали е по-голямо в черквата на метоха „Орлица“.

Глава трета. „Реставрационни проблеми на стенописите от XV век в манастира „Св. Прохор Пчински“ и църквата „Св. ап. Петър и Павел““

Много подробно са описани разрушенията на стенописите в манастира от XV век „Св. Прохор Пчински“ към 2005 г., когато е изработен професионален реставрационен проект, в който са формулирани 8 проблема. Всичко подробно е отразено в документацията към дисертацията.

При реализацията на реставрационния проект, работата за съжаление не е завършена поради прекратено финансиране (2008 г). Описано е и състоянието на стенописите през 2012 г. след реставрацията, и е определено като добро без нови разрушения.

Проследен е цялостния процес на реставрацията по проекта с неговите етапи, аналитично са преценени всички въздействия върху стенописите. Реставрационните проблеми на стенописите от черквата „Св. ап. Петър и Павел“ са описани от дисертанта в две насоки: първо стари реставрационни намеси (1958г без запазена документация и от 1983 г. от реставратора Иван Иванов със запазена документация); второ проблеми след реставрацията (състояние в момента на изследването).

Всички резултати са правилно коментирани и много добре документирани.

Формулирани са причините за структурните промени в стенописите от двата обекта извън миналите реставрационни намеси. Определени са като **външни** фактори (климатични, атмосферни, биологични) и **вътрешни** фактори влияние на техниката и технологията.

Направен е анализ на основата на директно измерване на влажността на стените за влиянието на водата като гравитачна, капилярна и въздушна влажност. Изяснени са механизмите за пренос на соли при процесите на изпарение и кондензация на влагата. На тази основа правилно са обяснени някои характерни разрушения и засоляване на живописните слоеве.

Правилно е определена причината за разрушаването на живописните слоеве от жълта охра и зелена земя като по-високото съдържание на високо-дисперсни глини от набъбващ тип.

В заключението са систематизирани резултатите получени в отделните глави на дисертационния труд. Изпълнена е основната поставена цел **„Цялостно изследване стенописите от XV век в манастира „Св. Прохор Пчински“ и църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха „Орлица““**.

Към работата имам следните забележки:

1. При сравнителната характеристика не са използвани еднакви методи (например липсата на рентгеноструктурни изследвания на пигментите от черквата „Св. ап. Петър и Павел“);
2. Неточно е определена лабораторията за изследванията с електронен сканиращ микроскоп в НАИМ – БАН - там такава апаратура няма;
3. Сравненията за климатичните фактори не могат да се определят като сходни при 578 мм валеж в първия обект и 700-800 мм валеж във втория, температурните амплитуди също са различни;
4. Ултравioletовите лъчи в описаните обекти не могат да влияят върху стенописите както и О₃ във въздушната среда;
5. Цитатите „под черта“ - някои от тях успешно могат да се използват в основния текст;
6. Микробиологичната съставка не е изследвана и не могат да се правят заключения;
7. Не са анализирани надписите от стенописите.

Достойнствата на работата са:

1. Правилно поставена и изпълнена основна цел.
2. Много добре подредена и информативна документация.
3. Личното участие на автора в проекта и реализацията на реставрацията на черквата „Св. Прохор Пчински“.
4. Изследвани са факторите влияещи върху стенописите и много добра са формулирани гравитационните проблеми.
5. Използвани са съвременни методи за изследване на стенната живопис.
6. Много добре подбрани проби за анализ и особено за аншлифовете

(изработка и описание лично дело на автора).

7. Много задълбочено е изследването на съдържанието на вода в стените и обяснението за настъпилите промени.

Към работата е необходимо да бъде направен още един коментар. Освен основната декларирана и реализирана в дисертацията цел, автора на втори план си е поставил още една. Да докаже чрез техниката и технологията на стенописите в двата обекта принадлежност към едно зографско ателие, а именно „Кратовското“. В много от своите съпоставки той декларира че резултатите подкрепят такова твърдение. Някои от тези твърдения не са верни, например за мазилките за свързвателите яйчен жълтък и казеин, за стратиграфията за пълнителите на мазилките, различията в глинестите материали.

За да може да се търсят някакви доказателства в частта материали и технология е необходимо изследването на представителен брой други обекти от XV век и да се търси различието в тези двата. Самия автор го е декларирал в края на заключението като принадлежност към стенната живопис на XV век с отправка към бъдещи изследвания, но на този етап получените изследвания не могат да се определят като подкрепящи тезата за принадлежност към едно зографско ателие. По-скоро може да се каже че те не противоречат на тази теза, и да се присъединим към съмненията на автора, просветлени от бъдещи изследвания. Посочената в този коментар теза на автора е полезна защото повдигна дискусия, а всяка научна дискусия е нещо положително, за което го поздравявам.

Освен основното книжно тяло и диска с приложенията е предоставен автореферат с претенции за 5 приноса.

Авторефератът отговоря на съдържанието на дисертацията.

Приемам приносите с уговорката, че първия и третия могат да бъдат обединени.

Към дисертационния труд са приложени 3 научни публикации: 2 отпечатани и 1 приета за печат. Те отразяват основните моменти от работата и отговарят на изискванията.

Като имам предвид съдържанието на дисертационния труд поставената и изпълнена напълно дисертабилна цел, забележките, достойнството на работата и коментара за аналогията, напълно убедено си позволявам да препоръчам на почитаемото научно жури да присъди на Милан Михайлович образователната и научна степен доктор.

София
04.04.2014 г.

Рецензент: